

Lesoni Tonga Mo e Anga Fakafonua

Kalasi: Foomu 5

'Iuniti 2: Anga 'o e Nofofaka-Tonga

Topiki : Ngaahi Ha'a

Taimi: Uike 6

Ngaahi 'Ilo: Mahu'inga ke 'ilo ki he ngafa 'o e nofo fakaha'a.

Note

Ko e Ha'a Tu'i 'e 3 na'e 'i Tonga nī. Ko e Ha'a Tu'i Tongá, Ha'a Tu'i Ha'atakalauá mo e Ha'a Tu'i Kanokupolú. Ko e anga leva 'enau fengāue 'akí ke:

1. lelei mo ma'uma'uluta e nofó 'o melino mo maau.
2. fakatoputapu pē 'a e Tu'i Tongá kae fai 'e he Tu'i Ha'atakalauá mo e Tu'i Kanokupolú 'a e ngāué.
3. fakanofonofa 'a e kakaí.
4. tauhi e kakaí ke nau fāitaha kotoa pē.

Na'e lahi 'a e fakafonuakovi 'a e kakaí ki he ha'a Tu'i 'o e taimi ko eé. 'I he fakafonuakovi 'a e ongo mātu'a Pelehakeko Tamasia mo Malofafa, ne fokotu'u ai 'e Kau'ulufonua hono tehina ko Mo'ungāmotu'a ki he ha'a Tu'i Ha'atakalauá. Na'e taupotu leva 'a e Ha'a Tu'i fo'ou ko ení ki he kakaí 'o tala e ngaahi fatongia ke fai ki he Tu'i Tongá. Hangē ko e 'ave 'inasi, polopolo 'o e ta'ú, ola 'o e toutaí, pea mo 'enau fānau lelei ke 'omai ma'á e Tu'i Tongá. Ka 'i ai ha kātoanga, ko e Ha'atakalauá na'a nau tala hono ngaahi tu'utu'uní. Kapau ko ha fono, ko Ha'atakalaua na'a nau fai 'a e fonó pea mo e alā me'a pehē.

Na'e hoko leva 'a e Tu'i Tongá ko e 'Eiki Toputapu 'o hangē tofu pē ha 'otuá.

Koe'uhi kepukepuke e ma'uma'uluta 'a e nofo melino fakafonuá na'a nau femali'aki. Ko efounga eni na'a nau tauhi ke 'oua na'a mokulu ki tu'a 'a e naunau fakahou'eikí.

✓ Ko e ngaahi me'a na'á ne pukepke e nofó mo e 'ilo
kāingá ko e:

1. faka'apa'apa (anga e nofo femali'aki)
2. 'ilo kāinga
3. mamahi 'i fatongia

Ko e ngaahi ha'a 'e tolú, na'e kehekehe pē honau
mala'é mo honau ngaahi fatongiá 'o hangē ko ení:

1. Pangai 'o e Tu'i Tongá - tefito 'i Lapaha
(Olotele)
2. Pangai 'o Ha'atakalauá - tefito 'i Fonuatanu
3. Pangai 'o Tu'i Kanokupolú - tefito 'i Hihifo

Na'a nau taki taha pē foki hono pangai mo hono
naunau.

Tu'i Tonga.

Ko hono talá. Ko e taimi ko eé na'e hoko ai 'a
'Aho'eitu ko e 'uluaki Tu'i Tongá, na'e hoko leva 'a
hono ngaahi ta'oketé ko e kau Falefaá ia, 'a ia ko
Tu'iloloko, Tu'i 'Amanave, Tu'i Talau, pea mo Tu'i
Matahau - ko e Tu'i Faleuá ia.

Na'e pule leva 'a 'Aho'eitu neongo 'ene si'í, ka ko e
tu'i foki ia. Na'e hoko leva 'a hono ngaahi ta'oketé
ko e kau fai fatongia 'o tupu 'iate kinautolu 'a e
ngaahi ha'a ko ení:

Kauhala 'Uta	-	Ko e Tu'i Tongá ia. Ko e
Tu'i Faleua	-	ha'a 'o 'uta.
		Talifaki ki he langi 'o e Tu'i
		Tongá.

Sina'e

Foomu 4

-	Ko e fānau ia 'a e Tu'i Tongá na'e 'ikai ha'anau fatongia he na'a nau fa'e 'eiki.
Falefā	- Fototechina 'o e Tu'i Tongá.
Matāpule	- Talafatongia
Mu'a	- Tauhifonua
Kau Toutai	- Toutai ika mo e toutai loloto.
Faifolau	- Na'e ui kinautolu ko e kau foe loloa mo e kau foe nonou.
Kau Muli	- Kakai na'e 'ofeina'i kinautolu 'e he tu'í.
Kau fo'u	- Kau tauhi 'o ha ta'ahine kuo 'omi ki he Tu'i Tongá.
Sina'e ki Mu'a	- Tamale, Tāfolo, Lomu, Veikune.
Sina'e ki Mui	- Kavakimotu, Lutu, Fifi, Manumu'a.
Ha'a Tufunga	- Ko kinautolu na'a nau tokanga'i 'a e langí. Tā 'o e makakafu ki he fonualotó. Ka pūluhi 'a e tu'í ko kinautolu 'oku nau fai 'a e faito'o ki he sino 'o e Tu'i Tongá.
Fa'u	- Nofo he peito. Ka kaikaiafua 'enau ta'ahiné pea te nau tokanga ke fai ha ki'i tunu, pea vau 'o leleaki'i ki he ma'itakí.

Ko e 'uluaki 'afio'anga 'o e Tu'i Tongá ko Toloa. Na'e hiki mei ai ki Heketa 'o ui ia ko e 'Utulongoa'á. Na'e hiki mei ai ki Kolongahau 'o ui ia ko Olotele pea na'e toe ui pē ia ko Pangai. Ko e telio'anga 'o e ha'a Tu'i Tongá ko e 'otu langí.

✓ Ko e ma'itaki ki he Tu'i Tongá na'e 'omai mei he fa
'o e Tu'i Ha'atakalauá. Na'e ui ia ko e moheofo 'i h
kuonga 'o e Tu'i Kanokupolú. 'I he taimi ko ení na'
tu'u mo tō pē 'a e ha'a Tu'i Ha'atakalauá, 'o taimi
ni'ihí na'e 'i ai pea taimi 'e ni'ihí na'e 'ikai. 'Oku
pehē tokua na'e 'i ai ha Tu'i Ha'atakalaua na'e 'i ai
hono pule'anga 'i Ha'amoá, pea na'e 'i ai hono
'ofefine mo Tohu'ia, ko e 'ofefine 'o Ama mei
Ha'amoá. Ko e tupu'anga ia 'o e lea ko e "Sika 'a
Ama mei Ha'amoá."

Na'e nofo 'a e ha'á ni 'i he muifonuá pea na'e vave
'aupito 'enau tupu fakautuutu mo 'enau mālohí. Na'e
ui 'a e fānau ko eni mei Ha'amoá ko e Fale Ha'akili,
pea na'a nau fale matāpule kinautolu ki Kanokupolu.

Tu'i Tonga Fefine mo e Tamahā

Ko e anga 'o e faifatongia 'a e Tu'i Tongá, kuo pau ke
na hoa ma'u pē mo e tapuakí. Ka 'i ai ha liukava 'i he
ha'a Tu'í, na'e 'uhinga ia ki he fatongia mo e tāpuaki.

Ko e Tu'i Tonga Fefiné na'e 'i ai hono fatongia
mamafa pea na'e toputapu. Hangē ko ení, na'e tuku
hono laú ke lōloa pea tatau pē mo hono halakavá.

Na'e 'eiki lahi ange 'a e Tu'i Tonga Fefiné 'i he Tu'i
'Tongá. Na'e tapu ke ta'ane 'a e Tu'i Tonga Fefiné
mo ha taha Tonga. Ko ia e 'uhinga na'e ta'ane ai 'a
Sinaitakala ia mo e motu'a Fisi 'o ma'u ai 'ena tama
pea ui ko e Tamahā (Tama- Sa-Tapu). Na'e 'ikai
hano fatongia ka ko e fo'i 'eiki toputapu 'ata'atā pē.

I he kuonga ki mui 'o e pule 'a e ha'a Tu'i
 Kanokupolú na'e 'ave 'a e kau Tamahā Fefiné ke
 moheofo ki he Tu'i Kanokupolú.
 'I he lau 'a Maliná na'e 'uhinga eni ke fakaakeake 'a
 e ha'a Tu'i Tongá.

Ko e Tu'i Tonga Fefiné na'e telio ia 'i he tafatafa 'o e
 langí 'o ui ia ko e Langi 'Aofi.

Na'e 'i ai foki mo e Tamahā tangata ko Lātūniupulu.
 Ko e kau Tamahā na'a nau nonofo kinautolu mo e
 Ha'a Tu'i Kanokupolu ke nau ō ki Fonuamotu ki
 Olotele.

Tu'i Kanokupolu

Ko e fakanofu tu'i 'o e ha'a Tu'i Kanokupolú na'e
 pule 'i mo fai ia 'e he Ha'a Haveá. Na'e tupu leva ha
 ngaahi ha'a fo'ou ia 'i he kamata'angá pē ko hono
 fakanofu 'o e 'uluaki Tu'i Kanokupolú, 'a ia ko
 Ngata.

Na'e kamata leva e ngaahi ha'a ko ení ke nau fai
 fatongia ki he ha'a Tu'i Kanokupolú 'i Kauhala
 Lalo. 'I he taimi tatau na'e hoko atu pē 'a e ngaahi
 ha'a ia 'o e Tu'i Tongá 'enau fai fatongia 'anautolu
 ma'a Kauhala 'Utá.

Na'e pule leva 'a Ngata neongo 'ene si'í, he ko ia
 na'e fakatapu ke tu'i (ko ia na'e 'i loto he
 "Ulutolú") kae hifo leva e ongo ua 'i he tafa'aki 'o
 tupu meiate kinaua 'a e ngaahi ha'a fai fatongia ko
 ení:

Ha'a Vaea.
Ha'a Ngata.

hi :

'Oku fa'a taku pē foki kinautolu ko e Ha'a Lātūhifo
koe'uhi ko e pehē ko 'enau hifo pē ko e hako
kinautolu mei he ongo tokoua 'o Ngata na'a nau
'Ulutolú.

Na'e toki 'i ai pē 'a e ngaahi hingoa ia 'o e ngaahi
ha'a ka na'e toki ngāue'aki pē ia 'i ha fakapangai ki
hono fakatapua 'o ngāue'aki ia ki he "Talamalu - 'o
- fonuá."

Kau Hala Laló

Ko e Tu'i Kanokupolú ia mo e Tu'i lolotongá.

Ha'a Moheofó	-	Fale 'o e Tu'i Kanokupolú
('Otu Kaveingá)mo e Kuiní.
Ha'a Ma'afú	-	Fale'alo mo e fanga
makapuna 'o e Tu'i
Kanokupolú.
Ha'a Lātūhifo	-	Ko Nuku mo Niukapu. Ko e
ongo Vaha'i Tahá kinaua.
Ha'a Vaea	-	Ko e ha'a 'oku felāve'i mo e
ha'a Takalauá. Ko Tungī,
Fotofili, Luani, Fakafanua,
Falekāono. (Fangu malingi
mei Falelahi). 'Iloa 'a
Falekāono 'i hono fakapoongi
'o Tuku'ahó.

Ha'a Havea

Foomu 4

Ma'afu Tuku'i'aulahi, ('Otu kaveingá)Fohe (taumuli 'o e vaka), Lavaka (lā 'o e vaka), Ficlakepa(lalava ia 'o e vaka), Tu'ivakanō (pesa 'o e vaka), Vaea (taumu'a 'o e vaká, vahe'i 'a e peau).

Lasike (talafu), Momotu (pule fakahifo 'a e vaka 'alu ki motu).

Ha'a Havea Si'i -

Ika (toutai), Maka (taula 'o e vaká), Fale'osi (tauhi 'o e funga vaká), Lapota (tauhi mo e 'utu vai e vaká),

Tu'ihalamaka (tamaio'eiki ko ia 'okú ne pule'i e folau 'a e Tu'í. Ko e uafú ia. Ko 'ene kato ki he Tu'í ko e sisi kakala pea 'oku 'ikai ke fei'umu ia).

Ha'a Ngata Motu'a -

'Ahio (ko e lahi ia 'iate kinautolú. Na'e 'ikai te ne loto ke ne fai fatongia), Ve'chala (tauhi fononga), Ata, Kapukava (polisi le'o mei Kauhala 'Uta).

Fakanofonofu 'alofi -

Ko Vaha'i mei he Ha'a Lātūhifó ke ne fai e malanga 'i Pangaí.

'Ahome'e -

Ke ne fai 'a e ngaahi faiva 'i he Pangaí. Ko ia pē ne 'ikai kau he taú ka ko e fakamelino pē.

Ha'a Ngata Tupu -	'Ulukalala (le'ohi 'o e Tu'i), Faka'ilongatonga (inu'anga kava).
Ha'a Fokololo e Hau -	'Akau'ola, Tuita, Lutui-'i- Pālelei, Fulivai, Vehekite. K. kinautolu ia 'oku nau tokanga ki he sino 'o e Tu'i ka fakahā'ele pe fakahake(lua) te nau tokanga ki ai.
Tu'i Kanokupolú -	Taufa'āhau Tupou IV.
Fale Ha'akili -	Motu'apuaka, Uhi, Ngalungalu, Kioa, Sika, Kaufana, Kamoto, Māsila.
Ha'a Fale Fisi -	Tu'i Lakepa, Tu'i'āfitu, Tu'i Ha'ateiho, Malupō, (hako kinautolu 'o e Fisi ko Tapu'osi 'a ē na'e mali mo e Tu'i Tonga Fefine ko Sinaitakala).
Ha'a Talafale -	Le'ole'o ki he Tu'i (Tu'i 'Pelehake).
Ha'a Maliepō -	Lauaki mo e kau Ma'ú.
Ha'a Lātūkefu -	Ko e kau malanga kinautolu 'o e pangaí.
Tou'a 'Eiki -	Kalaniualu, Vaea, Tungī.
Tou'a Tāupe -	Nofo mei he tu'a 'o e Tou'a 'Eiki (Tungī) Kava Hopu.

KO E HOU'EIKI NÔPELE, KAU MATĀPULE, MO E NGA'HI TOFT'A			
Nôpele	Matāpule	Toft'a	Hingoa Fakatenetene
1. Tu'ipelehake [Sulunga]	Lehā'uli	Pelehake	Vaomapa
2. Tupouto'a	Manukainiu	'Utulau	Alafolau Heavula
	Kolofakaanga	Taoa	Sia-ko-Kafoa
		Nomuka	Muifuiva
3. Tungī [Mailefihi]		Lofanga ✓	Tokomea
4. Lavaka [Afu'alo]	Lupeheke, Lelenoa	Tatakamotonga	Kolokakala
5. Ata ['Ata'ata manu e toafa 'o Hihifo]	Tāitō-e-la'ā	Fua'amotu	Vai-ko-Latai
6. 'Ulukālala	Taumoepeu	Pea	Vai-ko-Puna
7. Kalaniuvālu	Eke, Kātoakihehau	Kolovai	Fala-'o-Ata
8. Nuku [Faka'osifono]	Pā'utu 'o Vava'u	Tu'anuku	Pakimocto'i
9. Luani [Tāufatoutai]	Kau Falefā	Lapaha	Siale Haevala
	Fonuakihehau	Kolonga	Afo-e-teau
		Malapo	I-'o-Tuku'aho
		Nakolo	Tāpinga
10. Ma'afu Tuku'i'aulahi	'Apihala	Tefisi	Hūfanguape
11. Havea Tu'ihā'ateiho [Taufateau]	'Atamai	Vaini	Tu'ilokomana
	Mafua	Tokomololo	Silapeluu
12. Fielakepa [Vaituilua]	Mafua-'i-Fanga-'uta	Ha'ateiho	Tainamu-e-paea
13. Vaea [Kaukauloka]	Faivamālie	Tungua	Painitu'uua
14. Lasike [Fetaiakimoeata]	Toki Ukamea	Haveluloto	Funga Mahofā
15. Ve'ehala [Manu-kei-ika-'i-moana]	Failēhā	Houma [T.t.]	Hala Vīmahi
16. Tu'ivakanō [Sīafu]	Tongi	Lakepa	Toahola
	Tā'anga	Fāhefa	Matahangale
		Nukunuku	Kele'amaka
		Vaotu'u	Ngalukilo
17. Vaha'i [Kanavale]	Tuilā Kātoa	Matahau	Lolopaongo
18. 'Ahome'e [Ahoafi]	Kavafusi	Fo'ui	Vaikohiva
19. Fakafanua [Kinikinilau]	Kula'ihakau	Ta'anea	Ha'avakatolo [Vv.]
20. Fohe [Heumanutafa]	Feke	Ha'avakatolo	Sia'atēvolo
21. Malupō [Fukā'eiki]	Angakehe	'Utui	Houmale'ia
22. Tu'ihā'angana [Tapumāna'ia]	Vunipola	Ma'ufanga	Vai-ko-'Oa
		Faleloa	Makahokovalu
23. Niukapu [Haveatama]	Maea	Puke	Maka-ko-Fele'unga
24. Tu'ilakepa [Mulikiono]	Taulepa	'Uiha	Sia-ko-Toloke
25. Fulivai	Langiava	Hā'ano	Vai-ko-Kanakana
26. Fakatulolo [Tu'itokelau]	Lāfai'u'a	Muitoa	Kolofalahola
27. Tonga Tu'i'āfitu	Va'e-'o-Tu'itonga	Pukotala	Vakataumai
		Fangale'ounga	Kilikilitefua
28. Veikune	Mauō	Ofu	
29. Tuita [Toluafē]	Pouanga	Hunga	Muitoulo
30. Fotofili [Tavake'ovailahi]	Haufano	Falevai	Halatongaleva
31. Fusitu'a [Tu'ihalafatai]	Seuli, Lainefo'ou	Makave	Hikutamole
32. Mā'atu [Kaimanuvūlangi]	Tauvaka	Holopeka	Malau-'o-Vailahi
33. Tangipā		Fonoifua	Ta'akimoeaka
		Longomapu	
		Longoteme	
		Utungake	
		Alele	
		Faletanu	
		Vatpoa	
		Māhinafekite[Ntt.]	

Ngaue

1. Hiki mai 'a e ha'a tu'i 'oku fepikitaki ta'ata'a ai 'a Ha'amoā mo Tonga.(SL1)
2. Hiki mai ha hingoa fakatenetene 'o ha hou'eiki. (SL1)
3. Tohi mai 'a e kau matapule 'o e nopele 'e 3 'oku kau he Ha'a Tu'i Tonga. (SL2)

4. Fakamatala'i 'a e puipuitu'a pe tupu'anga 'o e ngaahi ha'a taki taha. (SL2)
5. Tohi mai 'a e ngaahi ha'a lalahi 'o e fonua. (SL2)
6. Hiki mai 'a e ngaahi pou tuliki pe makatu'unga na'a ne pukepuke 'a e malohinga 'o e fa'unga 'o e nofo fakaha'a he senituli 16-18. (SL3)
7. Fakamatala'i 'a e ngaahi matavaivai 'i he nofo fakaha'a pea 'omai mo e fakatata. (SL3)
8. Fakamatala pe 'oku anga fefe hono pukepuke 'i he nofo fakaha'a 'a e ma'uma'uluta e nofo 'i Tonga. (SL3)
9. Fakamatala'i 'a e ngaahi me'a na'e tupu mei ai 'a hono fakotu'utu'u 'o e nofo fakaha'a 'i Tonga ni. (SL4)

10. Fa'u ha'o fakamatala 'o fakahoa 'a e tu'unga 'o e nofo fakaha'a he kuongamu'a mo e tu'unga he lolotonga ni. (SL4)